

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2018, No. 3, pp. 86–105

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTER 2 /

TRANSLATED FROM THE SANSKRIT AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba

Independent Researcher
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the second chapter of *Bhagavadgita*. This book is the most famous of the Hindu Scriptures, so it is often called the *Gospel of Hinduism*. The *Bhagavadgita* is part of the grand Indian epic *Mahabharata*, which volume is three times that of the Bible. However, the *Bhagavadgita* itself is a relatively small religious and philosophical poem consisting of 700 verses, which fill chapters from 23 to 40 of the Critical Edition of the sixth book of the *Mahabharata* (or chapters from 25 to 42 in other editions). This text composed perhaps in the 1st or 2nd century CE.

The second chapter is called Samkhya Yoga. This one is also the second-largest chapter of the *Bhagavadgita*, since it contains 72 verses and is inferior only the eighteenth chapter in this respect. Although the word *sāmkhya* is the name of one of the six systems of Indian philosophy, there this term should be understood in a wide sense, which means reasoning.

Second chapter postulates fundamental concepts of Hinduism such as the eternity of the soul, its beginningless and endless. It is proclaimed, death be only change of the worn out material body, which for a soul is similar to a garment. The chapter says the unreal (i. e. matter) has no existence and the real (i. e. spirit), never ceases to be. The theme of selfless activity is developed. Two definitions of yoga are given, namely ‘Equanimity is called yoga’ and ‘Yoga is skill in action.’

The concepts and realities considered in second chapter are explained in the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Vedanta Sutras*, *Yoga Sutras*, *Laws of Manu*, *Upanihsads*, *Arthashastra*, *Sankya Karika*, and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, *Mahabharata*, India, Sanskrit, translation, Hinduism, religion

БГАГАВАДГІТА, ГЛАВА 2 /

ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індуїзму – “Бгагавадгіти”. Цей номер журналу містить главу 2, яка перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Магабгарати”¹ [The Mahabharata 1947]. (Першу главу див. у: [Бгагавадгіта 2018]). Це одна з найбільших глав “Бгагавадгіти” (72 вірші). Інші фрагменти “Магабгарати”, процитовані в примітках, перекладалася з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Незначні розбіжності з оригінальним текстом інших видань розглянуто в примітках. Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018]. Читачам, які звикли до російського написання, українська транскрипція може видатись незвичною – наприклад, написання імені *Шьянкара* через *я*, а не *а*. Але саме так писав український санскритолог Павло Ріттер [Риттер 1932], репресований органами НКВС [Завгородній 2013]. Таким чином,

© 2018 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

запропоноване написання не лише відповідає фонетичному й розрізняльському принципам (оскільки дає змогу розрізнити санскритські *śa* і *ṣa*), а й повертає до традицій української санскритології.

Необхідно зауважити, що переклад низки понять, зокрема *manas* (“розум”) та *buddhi* (“інтелект”), є умовним. Манас розуміється як координатор органів чуття, а також накопичувач інформації, тоді як функцією буддгі є прийняття рішень і проведення межі між істинним та неістинним. Санскритський термін *yukta* умовно перекладено як “зосереджений” (з урахуванням коментаря Шьянкари [Bhagavad-Gita-Bhashya 1910], який стосовно вірша 6.8 пояснює, що *yukta* – це *samāhita*, тобто “зібраний”, “зосереджений”). Однак спектр значень цього слова набагато ширший: “возз’єднаний”, “відданий”, “побожний”, “йог”.

У другій главі із сюжетом “Магабгарати” пов’язані перші десять віршів (також частково – вірші 11–12, 18), тоді як подальші сентенції на тему вічності і минулості, смерті і безсмертя цілком могли б бути частиною якогось абстрактно-філософського трактату. Недарма глава має назву “Санкх’я-йога”. Слово *санкх’я* (*sāṅkhya* “рахунок, число, міркування”) є назвою однієї із шести даршян (*darśana* “погляд”, “система індійської філософії”), яка розглядає вияв матерії в процесі переходу від тонкого рівня до грубого, але тут термін *санкх’я*, вочевидь, слід сприймати в широкому сенсі – “теоретизування”, а не як назву конкретної філософської школи. У третій главі методами йогів і послідовників *санкх’ї* названі, відповідно, *карма-йога* (“йога діяння”) і *джняна-йога* (“йога знання”). Під йогою (*yoga* “єднання”) розуміється інтегрований стан єднання з вищим Я, а також дії та техніки, що ведуть до такого стану.

У віршах 12–25 постулюється, що душа вічна, вона не має початку в часі й кінця. Смерть – це лише зміна душею зношеного матеріально тіла, яке подібне до одяжки. Матерія взагалі не має справжнього існування, а дух ніколи не перестане бути. Та й взагалі він не підвладний впливу жодних матеріальних чинників.

Теза про неіснування матерії тлумачиться по-різному. Послідовники монізму Шьянкари твердять, що матеріальний світ – суцільна ілюзія, а реальним є лише Дух. Натомість послідовники Рамануджі вважають світ таким, що існує, а слово “нереальний” (чи “несущий”, *asat*) – характеристикою його невічності. Критики першої точки зору вказують на те, що нею світ не пояснюється, а просто усувається з розгляду, тоді як проблеми людини залишаються не вирішеними. Однак вірші 14–15 пояснюють: “Невічні відчуття холоду й спеки, насолоди й страждання, які виникають і зникають, породжуються стиканням з матерією”³. Треба терпіти їх стійко, бо та людина, яку це не може похитнути, незмінна серед насолод і страждань, воістину гідна безсмертя. Очевидно, що під безсмертям мається на увазі не нескінченне продовження існування тіла, а усвідомлення людиною вічності свого духовного Я.

Вірші 26–28, здавалося б, адресовані матеріалістам, які не вірять у вічність душі. Для такої людини розрадою могла б бути хіба що думка про те, що смерть – природне явище, властиве всім істотам. Але тут ми стикаємося з характерною особливістю індійського світосприйняття, невід’ємною складовою якого є вчення про реінкарнацію: “Народженого, безперечно, чекає смерть, а померлого, безперечно, – народження”.

Знову до реалій сюжету епосу глава повертається лише у віршах 31–37, які на тлі міркувань про граничні філософські категорії сприймаються як чужорідна вставка, оскільки в них ідеться про такі приземлені речі, як “безчестя, котре для поважної людини гірше за смерть”, про прикрість від лайливих слів ворогів, про владу над землею тощо. Утім, не виключено, що саме ці вірші належать до найдавнішого шару “Магабгарати”, а “філософія” додана пізніше.

У вірші 38 вперше порушується важлива тема безкорисливого діяння, яке не породжує нової карми (котра й утримає душу в стані поневолення матерією).

Починаючи з вірша 39, мова йде про духовну практику (йогу), яка проголошується вищою за обрядовір'я послідовників ранньої міманси (mīmāṃsā), котрі вважають вищою дгармою (dharma “закон”, “обов’язок”, “релігія”) скрупульозне виконання описаних у Ведах обрядів, що начебто гарантує виконавцеві комфортні умови життя в наступному матеріальному втіленні – на землі чи в раю. Цікаво, що райські світи розглядаються “Бгагавадгітою” як частина матеріального Всесвіту. І стверджується, що Веди мають справу лише з ним (“обмежуються сферою трьох дун⁴”). Але, хоча авторитет Вед не абсолютизується, їхня корисність не заперечується, лише зазначається: “Скільки користі від ставочка, коли вода стікається звідусіль, стільки й у всіх Ведах для брагмана, який пізнав [Істину]”. Саме шанобливе ставлення до Вед є критерієм поділу індійських даршян на “правовірні” (āstika), як-от, наприклад, веданта, і “еретичні” (nāstika) як-от, наприклад, буддизм.

З вірша 47 поглиблено розвивається тема безкорисливої діяльності: “У тебе є право лише на дію, але не на її плоди; нехай не буде твоїм мотивом плід діяльності і хай не буде прив’язаності до бездіяльності”. Наводяться два визначення йоги: “Урівноваженість називається йогою” (вірш 48) і “Йога – майстерність у діяльності” (вірш 50). Хоча здається, що ці визначення суперечать одне одному, з тексту стає зрозуміло, що це не так, оскільки “майстерність у діяльності” потребує урівноваженості.

У віршах 50–53 ідеться про мудреця, який завдяки йозі піднявся над дихотомією світу та, “відмовившись від плоду, породженого дією, досягає безскорботності (anāmaу)”. На поставлене (у вірші 54) Арджуною запитання про ознаки такого мудреця Кришна відповідає, що той “позбувається усіх бажань, котрі йдуть від розуму, і завдяки Атману (ātmanā) отримує вдоволення в собі (ātmani)”. Вірш 58 містить відоме порівняння йога з черепахою: “Він, наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла, цілком відводить чуття від об’єктів органів чуття”. Однак механічне стримування приховує в собі загрозу, бо в того, хто “утримується від усолод, немає [їхнього] об’єкта, але є смак [до них]. Якщо ж хто побачив Вищу [Сутність], то зникає навіть смак” (59). А інакше “настирні чуття силоміць викрадають розум навіть пильної людини, яка намагається [приборкати їх]” (60).

У 61-му вірші вперше в “Бгагавадгіті” звучить тема бгакті (відданості Всевишньому). Кришна каже: “Нехай перебуває в зосередженні на Мені як на Вищій [Сутності]”.

Вірші 62–63 містять опис причинно-наслідкового ланцюжка, який цілком можна було б наводити як ілюстрацію в підручниках із психології чи криміналістики: зосередженість на об’єктах чуття → прив’язаність до них → бажання → гнів → омана → примхи пам’яті → затьмарення інтелекту → загибель. Натомість той, “хто панує над собою й живе у світі об’єктів, керуючи чуттями, вільними від жадання й відрази, досягає прозорої свідомості”, у якій “зникають усі його страждання”.

ГЛАВА 2: САНКХ’Я-ЙОГА

Санджая сказав:

1 Йому, охопленому жалем, із сумними очима, повними сліз, зажуреному, Мадгусудана⁵ сказав такі слова:

Господь⁶ сказав:

2 – Арджуно, звідки в тебе у важку хвилину ця не властива аріям⁷ малодушність, яка позбавляє небес і призводить до безчестя?⁸

3 Не піддавайся слабкості-то⁹, Партхо, вона тобі не личить¹⁰. Відкинувши прилизливі страхи, підіймися¹¹, Парантапо!¹²

Арджуна сказав:

4 Мадгусудано, як уражу я в бою стрілами Бгішму й Дрону – гідних шанування, Арісудано?¹³

5 Краще вже бути в цьому світі жебраком¹⁴, аніж убивати вельмишановних учителів: адже, вбивши учителів¹⁵, навіть користюлюбних, буду насолоджуватися тут тим, що заплямоване кров'ю¹⁶.

6 І не знаємо, що краще для нас – перемогти чи бути переможеними. Навпроти стоять сини Дгритараштри, вбивши яких, не захочемо жити¹⁷.

7 Від жалю уражений слабкістю, з думками, що заплутались у [розумінні] обов'язку, запитую тебе: що достеменно буде кращим?¹⁸ Скажи мені це. Я твій учень. Навчи мене, до тебе припало.

8 Бо не очікую, щоб цю скорботу, яка висушує мої чуття, усунуло отримання на землі царства, що не має суперників і процвітає, або навіть владарювання над богами¹⁹.

Санджая сказав:

9 Каральнику ворогів, сказавши це Гришикеші, Гудакешя²⁰ сказав Говінді²¹: “Не буду битися” – і замовк²².

10 Нащадку Бгарати²³, йому, зажуреному, посеред двох військ Гришикеші сказав, наче посміхаючись, такі слова:

Господь сказав:

11 Ти промовляєш премудрі слова²⁴ – і журишся за тим, за чим журитися не треба²⁵. Мудрі не журяться ні за живими, ні за мертвими²⁶.

12 Адже ніколи не було так, щоб не існував Я, ти та ці князі. І в майбутньому буття усіх нас, звичайно, не перерветься.

13 Як у втіленого [чергуються] в цьому тілі дитинство, юність, старість, так [відбувається й] отримання нового тіла. Хто твердо [тримається мудрості], той цим не оманюється²⁷.

14 Але стикання з матерією²⁸, Каунтеє, викликає невічні²⁹ відчуття холоду й спеки, насолоди й страждання³⁰, які виникають і зникають. Намагайся терпіти їх стійко, нащадку Бгарати!³¹

15 О найкращий з людей³², та людина, яку це не може похитнути, незмінна серед насолод і страждань, стійка, воістину гідна безсмертя.

16 У несущого немає буття, немає небуття в сущого³³. Такий висновок провидців³⁴, які розглянули обидві категорії.

17 Знай, незнищенне те, чим усе пронизане. Ніхто не може знищити це нетлінне³⁵.

18 Сказано, що минуці лише ці тіла втіленого – вічного, незмірного, незнищеного. Тому бийся, нащадку Бгарати³⁶.

19 Хто думає, що він вбиває, і хто вважає його вбитим – обидва не знають істини. Він не вбиває, і його не можна вбити³⁷.

20 Він не народжується й ніколи не помирає. Не виникнувши, він не виникне й потім. Ненароджений, вічний, постійний, давній, він не помирає зі вбитим тілом³⁸.

21 Партхо, хіба та людина, яка знає його – незнищеного, вічного, ненародженого, нетлінного – убиває когось чи стає причиною вбивства?³⁹

22 Як людина, скинувши стару одяжину, убирається в іншу, нову, так втілений, залишивши старі тіла, входить у нові⁴⁰.

23 Не розсікає його зброя, не спалює його вогонь, не змочує його вода й не висушує вітер⁴¹.

24 Його неможливо розсікти, спопелити, змочити, висушити; він вічний, усюдиущий, постійний, непорушний, невмирущий.

25 Його називають невиявленим, незбагненим, незмінним⁴². Тому, знаючи його таким, ти не маєш журитися.

26 Якщо ж думаєш, що він завжди народжується та назавжди помирає, то й тоді, Магабагу⁴³, ти не маєш журитися.

27 Народженого, безперечно, чекає смерть, а померлого, безперечно, – народження⁴⁴. Тому ти не повинен журитися про невідворотне⁴⁵.

28 Нащадку Бгарати, істоти спочатку не виявлені, виявлені посередині, наприкінці знову не виявлені. За чим тут сумувати?⁴⁶

29 Один дивиться на нього як на диво, інший розповідає як про диво, ще інший слухає про нього як про диво, і, навіть почувши, ніхто не знає його⁴⁷.

30 Цей втілений у всіх тілах завжди незнищений. Тому, нащадку Бгарати, ти не повинен журитися ні за якими істотами⁴⁸.

31 Далі: розглядаючи свою дгарму, ти не маєш вагатися, бо для кшатрія⁴⁹ немає нічого кращого за праведну битву⁵⁰.

32 Партхо, щасливі кшатрії, які стають до такої, подібної до відчинених дверей раю, битви, що судилася їм⁵¹.

33 Але якщо ти до цього праведного бою не станеш, то, зрадивши свій обов'язок і честь, візьмеш на себе гріх⁵².

34 І всі говоритимуть про твоє вічне безчестя, а для поважної людини безчестя гірше за смерть.

35 Великі воїни вважатимуть, що ти ухилився від бою з остраху; ти, кого вони так цінували, переведешся для них нінащо.

36 І багато лайливих слів скажуть твої вороги, насміхаючись над твоєю силою. Що може бути прикрішим?

37 Або ти, загиблий, потрапиш на небо, або, перемігши, насолоджуватимешся владою над землею⁵³. Тому підіймися, Каунтес, зважившись на битву.

38 Однаково ставлячись до насолод і страждань, надбань і втрат, перемоги і поразки, ставай до бою. Так не візьмеш на себе гріх⁵⁴.

39 Ця мудрість подана тобі згідно із санкх'єю. Тепер почуй про неї згідно з йогою⁵⁵ – про мудрість, маючи яку, Партхо, уникнеш поневолення кармою⁵⁶.

40 Тут⁵⁷ немає ні загибелі починань, ані чогось протилежного⁵⁸. Навіть дешиця цієї дгарми рятує від великого страху⁵⁹.

41 Курунандано⁶⁰, тут інтелект рішучий та односпрямований, але розгалужені й нескінченні думки нерішучих.

42 Задоволені буквою Вед⁶¹ нерозумні⁶², які кажуть “немає [нічого] іншого”, виголошують, Партхо, квітисті промови,

43 що обіцяють народження як плід дій, рясніють різноманітними ритуалами, скерованими на отримання насолод та влади. [Такі люди] сповнені бажань⁶³; їхня найвища мета – рай⁶⁴.

44 У прив'язаних до втіх та багатства, чий розум захоплений тими [промовами], не буває рішучого інтелекту, [зануреного] в самадгі⁶⁵.

45 Веди⁶⁶ обмежуються сферою трьох гун⁶⁷. Арджуно, будь вищим за три гуни, поза дихотомією⁶⁸. Завжди будь у саттві, не переймайся статками⁶⁹, перебувай у своєму Я.

46 Скільки користі від ставочка, коли вода стікається з відусіль, стільки й у всіх Ведах для брагмана, який пізнав [Істину]⁷⁰.

47 У тебе є право лише на дію, але не на її плоди; нехай не буде твоїм мотивом плід діяльності і хай не буде прив'язаності до бездіяльності⁷¹.

48 Перебуваючи в йозі, виконуй, Дгананджає, дії, відкинувши прив'язаності⁷², однаково ставлячись до успіху й невдачі⁷³. Урівноваженість називається йогою⁷⁴.

49 Дгананджає, діяльність значно нижча за буддгі-йогу⁷⁵. Шукай притулку в буддгі⁷⁶. Жалюгідні ті, хто прагне плодів [діяльності]⁷⁷.

50 Той, чий інтелект зосереджений, позбувається тут доброго й поганого⁷⁸. Тому вдайся до йоги. Йога – майстерність у діяльності⁷⁹.

51 Звільнені від пут народження⁸⁰ мудреці із зосередженим інтелектом, відмовившись від плоду, породженого дією, досягають безскорботності⁸¹.

52 Коли твій інтелект вибереться з хащі омани, тоді станеш байдужим до почутого й того, що має бути почутим⁸².

53 Коли твій інтелект, збитий з пантелику⁸³ Писанням, утвердиться в непохитному самадгі й [стане] нерухомим, тоді досягнеш йоги.

Арджуна сказав:

54 Кешяво, які ознаки твердого знавця, який перебуває в самадгі? Що може сказати той, чия думка тверда? Як він буде поводитися й навіщо стане мандрувати?⁸⁴

Господь сказав:

55 Коли він позбавляється усіх бажань, що йдуть від розуму, і завдяки Атману отримує вдовolenня в собі⁸⁵, тоді, Партхо, його називають твердим знавцем.

56 Чий розум незворушний у стражданнях і байдужий до насолод, хто звільнився від бажань, страху⁸⁶ й гніву⁸⁷, того називають мудрецем, чия думка тверда.

57 Хто ні до чого не прив'язаний, хто, отримуючи добре й погане⁸⁸, не радіє й не обурюється – мудрість того утвердилася⁸⁹.

58 І якщо він, наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла⁹⁰, цілком відводить чуття від об'єктів органів чуття – мудрість його утвердилася⁹¹.

59 У втіленого, який утримується від усолод, немає [їхнього] об'єкта, але є смак [до них]. Якщо ж хто побачив⁹² Вищу [Сутність], то зникає навіть смак⁹³.

60 Каунтее, настирні чуття силоміць викрадають розум навіть пильної людини, яка намагається [приборкати їх]⁹⁴.

61 Приборкавши їх усі, нехай перебуває в зосередженні⁹⁵ на Мені як на Вищій [Сутності]⁹⁶. Кому чуття підвладні⁹⁷, мудрість того утвердилася.

62 У людини, яка концентрується на об'єктах чуття, зароджується прив'язаність до них; через прив'язаність розвивається бажання; з бажання народжується гнів⁹⁸.

63 Із гніву виникає омана, від омани – примхи пам'яті⁹⁹, через втрату пам'яті пропадає інтелект, через руйнування інтелекту [людина] гине.

64 Але хто панує над собою й живе у світі об'єктів, керуючи чуттями, вільними¹⁰⁰ від жадання й відрази, досягає прозорості [свідомості]¹⁰¹.

65 У прозорості зникають усі його страждання. Інтелект того, чия свідомість прозора, швидко міцніє.

66 У незосередженого немає інтелекту. І нема в незосередженого здатності споглядати¹⁰². У нездатного споглядати немає спокою, а в неспокійного – звідки бути щастю?

67 Коли розум йде слідом за чуттями, що блукають, тоді він відносить мудрість тієї [людини] [подібно до того], як вітер [жене] човен на воді¹⁰³.

68 Отже, Магабагу, у кого чуття повністю відвернуті від їхніх об'єктів¹⁰⁴, мудрість того утвердилася.

69 Коли для усіх істот ніч, тоді той, хто володіє собою, не спить, а [час], коли істоти не сплять, – це ніч для мудреця, який бачить [Істину]¹⁰⁵.

70 У кого всі бажання входять¹⁰⁶ так, як води¹⁰⁷ розчиняються в океані, який наповнюється, але незмінно непорушений, той здобуває спокій – а не той, хто бажає [здійснення] бажань¹⁰⁸.

71 Людина, яка, обійшовши бажання [стороною], іде [життям] без жадань, без власництва¹⁰⁹, без ego¹¹⁰, досягає спокою.

72 Це, Партхо, духовний стан. Досягши його, не впадають в омани. Хто перебуває в ньому хоча б в останню годину¹¹¹, підіймається до браhma-нірвани¹¹².

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як у інших виданнях, де розбиття тексту здійснювалося по межах речень, зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірші.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based

in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. – <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Тут, звісно, виникає питання: що це за “стикання з матерією” (*mātrā-sparsāh*) трансцендентної духовної сутності (*ātman*), яка непідвладна впливу ніяких матеріальних чинників? (“Як простір (*ākāśa*) не змішується з п'ятьма оманливими [матеріальними] елементами (*bhūta*), [що перебувають у ньому], так само атман – стосовно мінливого світу” [The Śiva Saṁhitā 1914, 1.51].) Задовільної відповіді на це запитання не дала жодна ідеалістична філософія. В індуїзмі робиться спроба сконструювати перехід від матеріального до духовного через градації матеріальних виявів: від найбільш грубих до такого “майже духовного” (“внаслідок [своєї] тонкості” *sūksmatvāt*), як *самттва-гуна* (див. наступну примітку), котра, будучи подібною до душі, здатна якимось чином “огорнути” її, включивши цим живу істоту (*jīva*) в матеріальну матрицю світобудови. З другого боку, вихід душі за межі матерії відбувається саме через “чисту самтту” (*śuddha-sattva*; див. 6-й вірш 48-ї глави 14-ї книги “Магабгарати”). Звідси наказ вірша 2.45: “Завжди будь у самттві”.

⁴ *Ґуни* (*guṇa*) – “якості”. Так називають три аспекти матеріальної природи, через посередництво яких відбувається її вияв і функціонування: *самттва* (*sattva* “чистота, спокій”), *раджас* (*rajas* “запал, рух”), *тамас* (*tamas* “морок, інертність”).

⁵ *Madhusūdana* (“той, хто вбив [демона] Мадгу”) – Кришна.

⁶ Словом *Господь* перекладено санскритське *śrī-bhagavān*. Посилаючись на легендарного автора збірки законів “Парашяра-смерті-санграга” (*parāśara-smṛti-saṅgraha*), індійські віровчителі тлумачать слово *bhagavant* (“щасливий, благодатний, божественний”) як “Той, хто має шість нескінченних *бґат* (достоїнств): багатство, могутність, славу, красу, знання й неприв’язаність”. Для титулу *Шрї* (*śrī*), який поштиво додають до імені шанованої особи, ми не знайшли прийнятного українського відповідника.

⁷ *Арії* (*ārya*) – “шляхетний”, “гідний”; самоназва мешканців Ар’яварти (*āryāvarta*), тобто давньої Північної та Центральної Індії.

⁸ “Не личить тобі слабкість така, приборкувачу ворогів. Не споживає воїн (*kṣatriya*) те, чого не здобув звитягою (*ojas*)” (Магабгарата 5.73.23).

⁹ Часткою *то* перекладене санскритське *sma*.

¹⁰ “І поглянь на свої діяння, нащадку Бгарати, народжений у [шляхетному] роді! Підіймися, міцний героїчним духом, не поринай у сум’яття” (Магабгарата 5.73.22). У сьомій книзі “Магабгарати” (7.158.23) Кришна звертається з аналогічним закликком до Юдгіштхіри: “Каунтеє, не бентежся! На відміну від простолюдца (*prākṛta-pūṇa*), тобі, о найкращий з нащадків Бгарати, ця слабкість не личить”.

¹¹ У “Катха-упанішаді” (1.3.14) теж звучить заклик *uttiṣṭha*(*ta*), хоча про бій там не йдеться: “Підійміться, пробудіться, знайшовши дари, досягніть [іх]”.

¹² *Парантара* (*paraṁtara*) – ім’я Арджуни, яке означає “Той, хто карає (букв. обпалює) ворогів”.

¹³ *Арісудана* (*arisūdana* “той, хто нищить ворогів”) – Кришна.

¹⁴ “Перемога або смерть у бою приписані [воїну] навіки Творцем. Дгармою кшатрії злидні не вітаються” (Магабгарата 5.71.4). (У Давній Індії *кшатрії* були представниками соціальної верстви воїнів і правителів).

Вдова раджі Панду свого часу зверталася до старшого сина, Юдгіштхіри, з такими словами: “Обітниця жебрацтва заборонена тобі. Землеробством теж не личить [займатися] тобі. Ти кшатрій і [тому] повинен за будь-яких обставин бути захисником” (Магабгарата 5.130.29).

¹⁵ У “Законах Ману” (4.162) сказано: “Ніколи не можна завдавати шкоди вчителю (*ācārya*), тлумачу Вед, батькові, матері, гуру, коровам, брагманам та аскетам”.

Учителем Арджуни був Дрона, який навчив сина Панду військового мистецтва, проте слово *гуру* може стосуватися й Бгїшми, оскільки так можна звертатися не лише до наставника, а й до інших шанованих осіб (до батька, старшого родича).

¹⁶ Вірші 2:5–8 написані розміром *тріштубг* (*triṣṭubh*) – чотири рядки з одинадцяти складів.

¹⁷ Перший рядок цього вірша складається з двох половинок, що мають не по одинадцять складів, а по дванадцять (як у віршовому розмірі *јагаті*).

¹⁸ *Що достеменно буде кращим?* – у вірші 3.2 Арджуна прохає: “Скажи певно про одне – про те, що буде добрим для мене”. Схоже прохання звучить і у вірші 5.1: “Що з двох краще?”

Скажи мені певно про одне”. Пор. з проханням Галави, адресованим Нараді: «Ми не можемо вирішити, що потрібно робити. Нехай шановний скаже про це. Пане, усі знавці [правил] поведінки (ācāra-darśin) по-різному [вчать]: “Це краще”, “Це краще”... Якби був один Закон (śāstra), тоді було б зрозуміло, що є кращим. Але через численність приписів [вчення про те, що таке] “краще” залишається таємним (guhya). З цієї причини [поняття] “краще” наповнює мене сумнівами. Хай же пан відповість мені. Я [твій] учень. Навчи [мене]» (Магабгарата 12.276.7с–11). Коли Кришна полишив землю, Арджуна звернувся до В’яси: “Хай ясновельможний пан дасть мені настанову: що буде кращим?” (Магабгарата 16.9.24).

¹⁹ Напередодні битви Кришна поїхав до Кауравів як посол Пандавів, і тоді схожа аргументація звучала з вуст Юдгіштхіри: “Яке ще там щастя! Не порадує нас ні багатство, ні навіть богоподібний стан чи влада над безсмертними [богами], якщо тебе, Мадгаво, скривдять!” (Магабгарата 5.7.84). Пор. з характеристикою Дурйодгани: “Син Дгритараштри прагне на землі великого царства, що не має суперників! Тому мир для нього зовсім неприйнятний. Із захопленою власністю зв’язаним себе вважає” (Магабгарата 5.90.22).

²⁰ Гудакешя – ім’я Арджуни, яке перекладають як “кучерявий” (guḍā-keśa) або “той, хто перемиг сон” (guḍāka + īśa букв. “володар сну”). Друге трактування має ознаки штучності.

²¹ Говінда (govinda) і Гришикешя (hr̥ṣīkeśa) – імена Кришни, які означають, відповідно, “той, хто знаходить/здобуває корів/землю” і “волохатий, кучерявий” або “володар чуттів” (hr̥ṣīka + īśa).

²² Повернення до віршового розміру шлока (śloka) – два рядка по шістнадцять складів, розділених цезурою навпіл.

У вірші 18.59 Кришна каже: «Якщо ж, спираючись на его, думаєш: “Не буду битися”, то марне твоє рішення, [твоя] природа змусить тебе».

Зустрічаються видання, у яких слово paraṁtara (“той, хто карає ворогів”) стоїть не в кличному, а в називному відмінку, тобто стосується не Дгритараштри, а Арджуни.

²³ Тут *нащадком Бгарати* Санджая називає раджу Дгритараштру.

²⁴ Висувалося припущення, що треба читати не grajñā-vādān (“премудрі слова”), а grajñā-vādān – “[просто]народні слова”.

²⁵ Пор.: “Партхо, ти говориш про дгарму наче мудрець, який живе в лісі, чи брагман, котрий дотримується суворих обітниць та відмовився від насильства (nyasta-daṇḍa)... [Але] ти, шановний, нащадок [кшатрійського] роду й маєш усі якості кшатрія. Негарний вигляд маєш, промовляючи ці слова, наче невіглас” (Магабгарата 7.168.3–5). У “Мокшадгармі” Ушіянас звертається з аналогічним докором до Вритри: “Чому, синку, промовляєш пусті слова?” (Магабгарата 12.270.23е).

²⁶ “Людина, яка це усвідомила, бачачи прихід та відхід усіх істот, поступово здобуває мудрість і вищий супокій” (Магабгарата 12.187.54). “У сансарі бачимо, як тисячі матерів, батьків, сотні синів та дружин приходять, інші теж прийдуть. День у день з’являються тисячі приводів для радості, сотні приводів для страху – у дурня, але не в мудрого” (Магабгарата 18.5.47–48).

²⁷ Див. також вірш 72.

²⁸ Шьянкара тлумачить mātṛā (“відмірене”; “матерія”) як “чуття” [Bhagavad-Gīta-Bhashya 1910].

²⁹ “Адже втіхи, породжені дотиком [до матері], – джерело страждань. Каунтеє, вони мають початок і кінець; не в них радість розумного” (5.22).

³⁰ *Відчуття холоду й спеки, насолоди й страждання* – у вірші 6.7 сказано: “У холоді і спеці, у насолоді і стражданні, а також у почестях і в приниженні вище Я супокійного, який здолав себе, занурене в самадгі”.

³¹ *Нащадком Бгарати* (давнього раджі) Кришна називає тут Арджуну.

³² Оскільки слово ṛṣabha може означати не тільки “найкращий серед когось”, а й “бик”, інколи епітет r̥iṣaḥ-ṛṣabha перекладають буквально, малозрозумілим словосполученням “бик серед людей”.

³³ Словом “суще” перекладено санскритський термін sat (“реальне, наявне”, “істинне”, “добре”), значення якого пояснюється у вірші 17.26: “*Sat* – [це слово] використовується як характеристика реального й доброго. Також, Партхо, слово *sat* вживається у зв’язку з діяльністю, гідною хвали”.

У коментарі Вачаспаті Мішри до 9-ї *каріки* Ішваракришни сказано: «Одні кажуть: “Суще виникає з несущого”, інші: “З єдиного Сущого породження наслідків – видимість,

не реальність”, треті: “Несуше виникає з суцього”, а давні [вчителі санх’ї]: “Суше з’являється із суцього». Потім він цитує цей вірш Гіти: «Пан Кришна-Двайпаяна (В’яса) сказав: “У несущого немає буття, немає небуття в суцього”» [The Sāṅkhya-kārikā 1931]. Автор “В’яса-бгаш’ї” (коментаря до “Йога-сутр”) (4.11) також зауважує: “[Відомо, що] немає виникнення несущого та знищення суцього”.

³⁴ *Провидці* – у вірші 69 сказано про “мудреця, який бачить [Істину]”.

³⁵ Займенник *те* (або *Те*) вказує на духовну сутність – індивідуальний *атман* (душу) чи всеосяжний Брагман (Дух, абсолют), а під “всім” розуміють тіло живої істоти або Всесвіт. На користь першої версії свідчить “Каушитаки-упанішада” (4.20): “Як ніж схований у піхвах або вогонь – у вмістилищі вогню, так і свідомістю цього атмана просякнутий цей тілесний атман аж до волосся, аж до нігтів”. У “Анугіті” теж сказано, що коли душа втілюється, вона “в усі члени зародка проникає” (Магабгарата 14.18.7).

Слова *ena sarvam idaṁ tatam* (“те, чим усе це пронизане”) повторюються у віршах 8.22 та 18.46; *tatam idaṁ sarvam* – у 9.4; *sarvam idaṁ* – у 7.7, 7.13, 8.28.

³⁶ Своїм виникненням індійська філософія значною мірою завдячує диспутам (*brahmodya*), для перемоги в яких необхідно було досконало володіти мистецтвом аргументації. (Наприклад, у перших шести віршах тридцять третьої глави другої книги “Магабгарати” йдеться про те, як «брагмани, великі мудреці... казали: “Це так, а не так” (*idaṁ evaṁ na cāru evam*), “Це так, а не інакше” (*evam etan na cānyathā*). Так там багато хто казав, роблячи складні заперечення один одному. Там дехто [своїми] аргументами, заснованими на шястрах (*śāstrānīścīta*), подавали слабкі твердження як сильні, а сильні – як слабкі. Там інші розумники нападали на тези інших, наче шуліки, котрі налітають на їжу (*āmiṣa*), кинуту в повітря»). Можливо, тому в “Бгавадгіті” так часто зустрічається слово *тому* (*tasmāt*): у 1.37, 2.18, 2.25, 2.27, 2.30, 2.37, 2.50, 2.68, 3.15, 3.19, 3.41, 4.15, 4.42, 5.19, 6.46, 8.7, 8.27, 11.33, 16.21, 16.24, 17.24. А у вірші 10.32 сам Кришна проголошує: “Я аргумент диспутантів”.

Заклик “бийся” звучить також у 2.37, 3.30, 8.7, 11.34.

³⁷ Друге речення повторює другу половину вірша “Катха-упанішади” (1.2.19), який починається дещо інакше: “Якщо вбивця думає, що вбиває; якщо вбитий думає, що він убитий”. “Чхандо’я-упанішада” (8.9.1) теж проголошує, що “[атман] не буває убитим, коли його вбивають”.

³⁸ Вірш написаний розміром тріштубг. Його друга половина повністю відповідає віршу “Катха-упанішади” (1.2.18), початок якого трохи інший: “Мудрий (*viraścit*) не народжується й не вмирає, він не [виник] звідкись і не став кимсь”. Під “мудрим” тут слід розуміти Атман – душу або Дух: “До гун – саттви, раджасу, тамасу – непричетний, усюдисущий Свідок – це Атман світу. Коли гине сукупність тіл істот, Він з [ними] не гине – ненароджений, вічний, постійний, безатрибутний, а також такий, який не має частин (*niṣkala*)” (Магабгарата 12.326:21–22). (Про *гуни* див. прим. 4). “Атман не [сотворений], [оскільки] про це не сказано в Писаннях і оскільки згідно з ними він вічний” (Веданта-сутри 2.3.17).

³⁹ Розмір шлока. Згідно із “Санх’я-карікою” Ішваракришни (19), *пуруша* (дух) не здійснює ніяких дій (у вірші 13.29 теж сказано, що “всі дії здійснюються лише матеріальною природою, [тоді як] атман перебуває в недіянні”). Однак за Рамануджою – жива істота (*jīva*) при контакті з *гунами* (якостями) природи все ж діє. У “Веданта-сутрах” (2.3.40) душа порівнюється з теслею, який є “діячем”, коли працює інструментами, і не діє, коли відклав їх.

⁴⁰ Розмір тріштубг.

“Як людина, скинувши старий або нестарий одяг, вибирає інший одяг, так і тіла втілених” (Магабгарата 11.3.6). “Зі [старого] тіла [втілений] потрапляє в [інше] тіло; той, хто пішов, переходить з тіла в тіло, наче подорожній” (Магабгарата 12.286.12).

⁴¹ “Страждання й горе, котрі виникають через зв’язки та прив’язаності (*saṅga-sneha*), не похитнуть зосередженого (*yuktātman*), котрий не має бажань і заспокоїв розум. Не шкодить йому зброя, смерті для нього немає, і не знайти у світі нікого, щасливішого за нього” (Магабгарата 14.19.27–28).

⁴² *Незмінним* – “через незмінність пуруші” (Йога-сутри 4.18).

⁴³ *Maḥābāhu* (“міцнорукий”) – Арджуна.

⁴⁴ Автор “В’яса-бгаш’ї” (4:33) уточнює: «С питання, які потребують категоричної відповіді: “Чи кожен, хто народився, помирає?” – “Так, пане!” Однак є питання, відповідь на які має бути розділена: “Чи народиться [знову] кожен, хто помер?” – “Мудрий, котрий здобув

здатність розпізнавати й осягати та позбувся бажань, не народиться, але [будь-хто] інший народиться знову» [The Yoga-darśana 1907].

“Смерть присуджена (prokta) народженому, а за смертю настає народження. Хто не знає закону спасіння (mokṣa-dharma), той приречений обертатися, наче колесо” (Магабгарата 12.287.19).

Слід зауважити, що в чотирьох Ведах відсутній експліцитний опис загальної для всіх різновидів індуїзму концепції реінкарнації. Найдавнішим текстом, що згадує про неї, прийнято вважати “Бригадараньяка-упанішаду”, яка каже про живих істот: “Так кружляють вони, знову підіймаючись у світі” (6.2.16).

⁴⁵ Коли в битві на Курукшетрі загинув син Бгіми Гатоткача (ghaṭotkaca), несподівано з’явився В’яса (легендарний автор “Магабгарати”) і, втішаючи Юдгіштхіру, серед іншого також сказав: “О найкращий з нащадків Бгарати, не наповнюй розум горем! Адже тут такий кінець [чекає] всіх істот!” (Магабгарата 7.58.60).

⁴⁶ Сказане тут можна розуміти як у вузькому сенсі: “Хто з незримого (adarśana) прийшов, у незримо знову йде” (Магабгарата 15.42.16; тобто ми не бачили конкретну живу істоту до її народження в нинішньому тілі, бачимо тепер і не будемо бачити, коли вона полишить тіло), так і в широкому: увесь виявлений Усесвіт вийшов з невиявленого стану (avyakta), у який знову повернеться під час чергового космічного розчинення (pralaya). “Одноманітність (ekatva) – це пралаая, а різноманіття (bahutva) [з’являється] при сотворінні [світу]” (Магабгарата 12.294.33с). У вірші 8.18 сказано: “З невиявленого всі вияви виникають із приходом дня [Брагми]; з приходом ночі вони розчиняються в тому, що зветься невиявленим”.

Традиційно для пояснення цього вірша залучається аналогія зі сновидінням, за персонажами якого (котрі не існували до сну й зникли після пробудження) сумувати нерозумно.

⁴⁷ Розмір тріштубг, проте в другому рядку не одинадцять, а дванадцять складів.

Тут “він” – Атман. “Коли заспокоюється думка, зупинена практикою йоги, і коли той, хто завдяки Атману бачить Атман, удовлетворяється в Атмані, [тоді] він пізнає найвище щастя – те, яке над чуттями й сприймається розумом; утвердившись у якому не відхиляються від Істини” (Бгагавадгіта 6.20–21). “Гідний подиву той, хто оповідає [про Атман], якого навіть слухом багато хто не здатен осягнути; кого, навіть чуючи, багато хто не бачить. Гідний подиву той, хто знайшов здатного вчитися про цей [Атман]. Гідний подиву навчений спроможним учителем, який пізнав цей [Атман]. Пояснене негідною людиною, це не може бути легко розпізнано, скільки не міркуй. Немає тут [іншого] шляху, крім пояснення кимсь, [хто осягнув], – бо це не підвладне міркуванню, тонше за тонке” (Катха-упанішада 1.2.7–8).

⁴⁸ Повернення до розміру шлока.

⁴⁹ *Кшатрії* (kṣatriya) – воїни й правителі.

⁵⁰ У віршах 2.30–37 Кришна, відступивши від високих матерій, наводить більш приземлені аргументи на користь участі в битві.

У “Законах Ману” (7.2) сказано: “Кшатрієм, який пройшов посвяту (saṁskāra), як приписано Ведою, має здійснюватися, як годиться, охорона всього цього [світу]”. У “Магабгараті” (7.52.32) наставник Дрона каже: “Ті світи, яких аскети досягають завдяки аскезі, – їх доблесні кшатрії здобувають завдяки дгармі кшатрія”.

Сказано також, що “вища дгарма правителів-мудреців (gājarṣi) – або загинути в битві, або ж за звичаєм (vidhi-pūrvakam) зустріти смерть у лісі, [ставши в останні роки життя відлюдником]” (15.8.12). Вірш 18.47 говорить про соціальні обов’язки: “Своя дгарма, [навіть] недосконала, краща за добре здійснену чужу. Хто виконує обов’язки, накладені своєю натурою, той не бере на себе гріха”.

⁵¹ “Украй вузькі двері небес (svarga), і люди не бачать їх у засліпленні; міцні засуви неба – пристрасті, а серцевина [такого замка] – жадібність. Але бачать ці [двері] люди, котрі здолали гнів, приборкали чуття, брагмани, яким властива аскеза” (Магабгарата 14.93.69–70). Однак Каутілья в “Артхашястрі” (10.3) наводить такий вірш: “Що брагмани, котрі прагнуть неба, отримують багатьма офірами й аскезою, а також за допомогою щедрих дарунків гідним особам, те в одну мить отримують герої, котрі віддають життя в битві”.

“Ті, кого смерть спіткала на полях битв, де ті не втікали, розкошують разом з ним (богом Індрою) у його царстві” (Магабгарата 2.11.63). “Закони Ману” (7.89) обіцяють: “Хто веде бій з граничним напруженням сил, не відвертаючи [від ворога] обличчя, ті йдуть на небо”.

“Магабгарата” (6.20.4) стверджує, що на Курукшетрі “обидва війська були [наче] створені щоб небо підкорити” і що воїни, “не відвернувшись від бою, пішли в ті світи, які завойовуються зброєю” (15.5.17с).

У “Артхашястрі” (10.3) Каутиля вказує, що для підняття бойового духу “співаки й барди повинні оспівувати для героїв небо, а боягузів [лякати] пеклом, а також вихвалити касту (варна), громаду, рід, вчинки та поведінку воїнів”.

⁵² “Той наляканий, якого вбили вороги, коли він відступав у битві, бере на себе усілякий гріх командира (bharta), яким би той не був. Яку б добру справу не зробив він заради іншого світу, усю [заслугу] убитого при відступі отримує командир” (Закони Ману 7.94–95). “Ниці відвернулися від битви, як безбожники (nāstika) – від Вед. I, прирікаючи себе на [падіння] в пекло, вони віддалися гріхові” (Магабгарата 7.76.4).

⁵³ У “Вірата-парві” “Магабгарати” (4.64.25) княжич Уттара вкладає ці слова у уста Арджуни, який, відбивши розбійний напад Дурйодгани, нібито присоромлював грабіжника: “Ти не врятуєшся втечею, раджо! Тож налаштуйся на бій! Перемігши, ти будеш володіти землею або ж, убитий, досягнеш неба!”

“Убитий потрапляє на небо, а той, хто вбив, здобуває славу... у битві ніхто не залишиться без плодів. Ні обряд офіри зі щедрою роздачею дарунків, ні аскетизм, ані шлях пізнання не ведуть смертних на небо так [певно], як геройська загибель у битві” (Магабгарата 11.2.9–11). “Раджо, на небо веде перемога, на небо веде велика слава, на небо веде аскеза, але той шлях, [який веде на небо через загибель у бою], – найпевніший” (Магабгарата 2.20.15).

⁵⁴ Цей вірш, яким починається виклад учення про “відсторонене (безкорисливе) діяння” (продовження – у вірші 2.47), пропонує вихід із безвихідного становища, пов’язаного з неможливістю уникнути гріха при прийнятті будь-якого з двох альтернативних рішень: “Великий гріх збираємося скоїти ми, готові через жагу царських насолод вбити своїх родичів” (1.45) і “Якщо ти до цього праведного бою не станеш, то, зрадивши свій обов’язок і честь, візьмеш на себе гріх” (2.33). Але “для кого байдужі щастя-нещастя, досягнення й невдача, перемога чи поразка, той цілком вільний” (Магабгарата 12.290.37).

⁵⁵ *Йога* (“єднання”) – інтегрований стан єднання з вищим Я, а також дії та техніки, котрі ведуть до такого стану. У вузькому сенсі йога – одна з шести *даршян* (ортодоксальних систем індійської філософії), “восьмиланковий метод”, що спирається на “Йога-сутри” Патанджалі. “Те, що сказано про теорію санх’ї, – це й вчення йоги (yoga-darśana)” (Магабгарата 12.295.42).

Ужите в цьому вірші слово *санхх’я* означає “боротьба, перелік, роздуми”; так називається одна з даршян, для якої характерне розрізнення двох вічних принципів – Пуруші і пракриті (тобто Духа і матерії, що складається з трьох гун), визнання множинності душ (пуруш), а також вчення про періодичність розгортання світу з невиявленого стану (спочатку виникають психічні органи, а потім – зовнішні об’єкти) і про передіснування наслідку в причині (satkāryavāda). У “Магабгараті” (12.294.26) санхх’я названа “наукою (jñāna) про перепис (parisamkhyānā) [елементів природи]”. Також там дається таке визначення: “Вчення санхх’ї (sāmkhya-darśana) – це вчення про перепис [елементів природи]” (Магабгарата 12.294.42). Пізній (“класична”, що спирається на “Санхх’я-каріку” Ішваракришні) санхх’я зазвичай налічує 25 складових суцього (душа + 24 матеріальних елементи: праматерія, інтелект, его, розум, п’ять органів дії, п’ять чуттів з п’ятьма їхніми об’єктами й п’ять стихій грубої матерії); у більш ранньому варіанті (“епічній санхх’ї”) згадується ще один елемент: “Двадцять шостий – Незаплямований, Мудрий, Незмірний, Вічний” (Магабгарата 12.296.7). Це не хто інший, як Господь, котрий фігурує також у “Йога-сутрах” Патанджалі під ім’ям Ішвара.

У коментарі Гаудапади до першого вірша “Санхх’я-каріки” засновником системи санхх’я названий Капіла. “Провісником санхх’ї вважається найбільший мудрець (paramarṣi) Капіла, [провісником] йоги, знай, Гіраньягарбга (тобто Брагма)” (Магабгарата 12.337.60). Зміст віршів 1.1–2.38 не дає вагомих підстав для прийняття тут терміна *санхх’я* за назву сформованої філософської школи; вочевидь, його слід сприймати в широкому сенсі – “міркування”. У третій главі методами йогів і послідовників санхх’ї названі, відповідно, *карма-йога* (“йога діяння”) та *джняна-йога* (“йога знання”).

⁵⁶ *Карма* (karma) – дія, а також її наслідки, які утримують (з огляду на необхідність відплати) живу істоту в круговерті народжень-смертей: «“Який вчинок, така відплата”, – ось твердження (nidarśana) Писання» (Магабгарата 12.270.20).

Аналогічний порядок подачі матеріалу повторюється у дванадцятій книзі “Магабгарати”, де глава 232 починається зверненнями до Шюки словами В’яси: “Достойний сину, твоє питання як належить роз’яснено мною згідно із вченням санх’ї. Розповім тобі цілком про практику йоги (yoga-kṛtya), вислухай це”. На початку глави 304 мудрець Яджнявалкья теж говорить раджі Джанаці: “Я розповів про вчення санх’ї, [тепер] дізнайся про вчення йоги”.

⁵⁷ Слово *īha* (“тут”) часто перекладають “у цьому світі”, але, оскільки тут йдеться про систему йоги, можна перекласти “Для йога в цьому світі...”

⁵⁸ “Протилежне” – одне зі значень слова *pratyavāya*, яке може також означати “зменшення”, “гріх”, “неприємність”, “непоява чогось або його зникнення”.

⁵⁹ “Хто відає, той не має страху; у тих, хто не відає, буває дуже сильний страх” (Магабгарата 12.187.58a). “Дивись, нащадку Бгарати, яка природа (*svabhāva*) твоїх ворогів, зовнішніх і внутрішніх; хто не бачить цих привидів (*bhūta*), той позбудеться великого страху” (Магабгарата 14.13.8). Першопричиною всіх страхів уважається страх перед круговертю народжень і смертей. Щодо 55-ї каріки Ішваракришни Вачаспаті Мішра наводить цитату з “В’яса-бхаш’ї” (2. 9): «Воістину, у всіх, навіть у хробака, страх перед смертю: “Хай не перестану я бути! Нехай я буду” – такої природи [цей страх]» [The Sāṅkhya-kārikā 1931]. Шьянкара у “Вак’я-вритті” (25) стверджує, що бажання “Нехай не перестану я бути!” походить від “Того Свідка (*draṣṭar*)”. У “Тайттірія-упанішаді” (2.7.1) про страх і безстрашність сказано: “Коли людина знаходить безстрашність і опору (*pratiṣṭhā*) в цьому Невидимому, Безтілесному, якого не можна описати і який не має [іншого] притулку (*anīlaya*) та страху, тоді вона досягає безстрашності. Бо якщо бачить у Ньому хоч найменший пробіл (*antara*), то в неї буває страх”. У досконалому йога навіть “при руйнування Всесвіту не виникає страху, і коли істоти страждають, він зовсім не страждає” (Магабгарата 14.19.26). “А коли настає кінець світу (*pralaya*) й знищуються матеріальні елементи, серед усіх живих (*sarva-prāṇabhṛt*) [лише] мудрець не піддається страху” (Магабгарата 14.42.3).

⁶⁰ *Курундана* (“нащадок Куру”, “радість [роду] Куру”) – Арджуна.

⁶¹ *Веди* – найдавніші священні книги індуїзму, які начебто мають надлюдське походження (*araṅguseya*). У вузькому сенсі Ведами називаються чотири збірки (*saṁhitā*): “Ригведа”, “Самаведа”, “Яджурведа” й “Атхарваведа”.

⁶² *Задоволені буквою Вед нерозумні* (*avipaścitaḥ veda-vāda-rata*) – це насамперед ритуалісти, послідовники міманси (*mīmāṃsā*), яка не визнає Бога-Творця й розглядає звернення до безлічі ведійських божеств лише як ефективну ритуальну дію без об’єкта. Міманса – єдина з шести даршан, що не цікавиться подоланням сансари (круговерті народжень і смертей). За допомогою скрупульозного виконання обрядових приписів Вед адепти міманси прагнули досягти успіху в цьому світі й сподівалися отримати після смерті народження в добрих умовах або потрапити в рай.

“Мундака-упанішад” (1.1.4–6) зараховує знання Вед до нижчого розряду знань: «Хто знає Брагман, ті кажуть, що потрібно здобути два знання: вище і нижче. Нижче тут – це “Ригведа”, “Яджурведа”, “Самаведа”, “Атхарваведа”, [знання] вимови, обрядів, граматики, тлумачення слів, метрики, науки про світила. Вище ж – те, яким осягається Вічне, Невидиме, Незбагненне... яке нетлінне, всеохопне, усюдисуще, найтонше; те Вічне, у якому мудрі бачать Джерело істот».

Подібну класифікацію наводить Гаудапада в коментарі до двадцять третьої каріки Ішваракришни й зазначає: “За допомогою зовнішнього знання [досягаються] слава й прихильність людей, за допомогою внутрішнього – спасіння”. У “Пайнгала-упанішаді” (4.9) сказано: “Що за користь (*prauojana*) з молока для того, хто скуштував небесний нектар (*amṛtā*)? Так само яка може бути користь із Вед для того, хто пізнав свій Атман?”

Проте “правовірність” шкіл індуїзму визначається визнанням (хоча б формальним) Вед: «Веди – мірило (*pramāṇa*) світів; не можна відвертатися від Вед; [але] слід розрізнити два Брагмани: Шябда-брагман (*śabda-brahman* “Звук-брагман”, тобто Веди) і Вищий [Брахман]. Хто знає Шябда-брагман, той досягає також Вищого Брагмана» (Магабгарата 12.262.1).

Захищаючи авторитет Святого Письма, індійські вчителі стверджують, що до нижчого знання належить лише орієнтований на матеріалістичних людей розділ Вед *karma-kāṇḍa*: “Для тих, хто керується бажаннями (*kāmatmaka*), у гімнах [дана] обрядовість (*karma-yoga*); хто їх позбувся, той Вищого досягає” (Магабгарата 12.194.11). “Діяння, приписувані Ведою, двоякі: котрі ведуть до мирського щастя й котрі ведуть до [вищого] блаженства; до продовження (*pravṛtta*) [мирського існування] і до припинення (*nivṛtta*) [його]. Діяння, котре

здійснюється з бажанням [усолод] у цьому світі або в іншому, називається *праврита*, а яке здійснюється без бажання [усолод], зі здобутими попередньо знаннями (*jñāta-pūrvam*), називається *ніврита*” (Закони Ману 12.88–89). Але “якщо намагаються засвоїти лише слова Вед і Писань (*śāstra*) без засвоєння їхнього змісту, то марне (*vr̥thā*) таке засвоєння” (Магабгарата 12.293.24). «Небезпечні (*aśiva*) раби Писання, викрадачі знання Вед (*brahma-stena*), які не розуміють Писання “як воно є” (*yāthātathya*), не докладають [до цього] зусиль, мають незріле розуміння» (Магабгарата 12.261.49).

⁶³ “Що диктується бажанням, те не може бути дгармою; дгарма має коренем стриманість (*piyama*)” Магабгарата 14.13.10).

⁶⁴ В індуїзмі рай розглядається як складова сансари. У другому вірші “Санкх’я-Карікі” сказано, що “Ведійське [обрядове дійство] подібне до звичайних [недосконалих спроб усунути страждання], оскільки пов’язане з нечистотою, тимчасовістю та нерівністю”. Про тимчасовість перебування в раю “Бгагавадгіта” (9:20–21) каже: “Очищені від гріхів знавці трьох [Вед], які п’ють сому, поклоняючись Мені офірою, просять про рай. Досягши чистого світу Індри, вони отримують на небі райські усолоди богів. Насолодившись тим просторим райським світом і вичерпавши свої заслуги, вони повертаються у світ смертних. Так прихильники трьох Вед, бажаючи здійснення мрій, знаходять народження й смерть”.

⁶⁵ *Самадгі* (“співнакладання, поєднання”) – йогічний транс, вихід за рамки повсякденної свідомості.

⁶⁶ «“Ригведа”, “Яджурведа”, “Самаведа” спираються на тілесне, вони крутяться на кінчику язика, потребують зусиль, пов’язані з тлінним» (Магабгарата 12.199.16). «[Приписи Вед] “те слід робити”, “цього робити не слід” спасіння не навчать. Має з’явитися розуміння того Я, котре бачить і чує» (Магабгарата 14.34.7).

⁶⁷ *Сфера трьох гун* – світ грубої й тонкої матерії. У “Бгагавадгіті” гунам присвячена глава 14, а також вірші 3.5, 3.27–29, 3.37, 4.13, 7.12–14, 13.14 13.19 13.21, 13.23 15.2, 15.10, 18.19, 18.29–41.

У “Санкх’я-каріці” (11–12) Ішваракришни матерія (на відміну від духу) визначається як “тригунна”, а гунам дається таке визначення: “Котрі мають природу приємного-неприємного-заціпеніння (*pr̥ityar̥gīti-viṣāda*), функції – просвітлення-активізація-обмеження (*prakāsa-grav̥ṛtti-piyama*); такі, що взаємно домінують (*anuo’anyābhibhava*), мають опору (*aśraya*), породжують, сполучаються, співіснують – гуни”. У “В’яса-бгаш’ї” (2.18) сказано: “Природа саттви – прозорість, раджасу – активність, тамасу – інертність”. Зазвичай умовою виходу із сансари вважається послідовне звільнення від впливу всіх гун, починаючи з тамасу й до саттви: «Вічний “той, хто знає поле”, за своєю природою поза гунами. Тому ознакою “того, хто знає поле”, який не має ознак, є лише знання» (Магабгарата 14.43.34). (Про “того, хто знає поле” (*kṣetrajña*), тобто про дух, який знає матерію, ідеться в 13-й главі “Бгагавадгіти”). Як приклад можна згадати Шюку (*śuka*), сина В’яси, який, “восьмеричний тамас відкинувши, позбувся раджасу п’яти видів, а потім позбувся й саттви. Це було наче диво!” (Магабгарата 12.320.2). Однак у вішішта-адвайті (*viśiṣṭādvaita*) Рамануджі дістала розвиток концепція шюддга-саттви (*śuddha* “чистий”), котра ототожнюється з трансцендентним станом. “Анугіта” займає щодо цього питання середню позицію: «[Деякі] мудрі люди вважають, що пуруша й саттва – одне. Інші ж знавці, котрі добре затвердилися в знанні, вважають, що не можна казати про єдність “того, хто знає поле” й саттви. Але твердити “те – одне, а це – завжди інше” теж було б необдумано. Треба розуміти істину при їхню окремість та [одночас] спільність» (Магабгарата 14.48.8–10). “Хто на шляху саттви утвердився, той у собі (*ātmanā*) Атман (*ātmānam*) побачить” (Магабгарата 12.328.29).

⁶⁸ *Дихотомія* (*dvaṁdva*) – “невічні, викликані стиканням з матерією” (2.14) задоволення і страждання, любов і ненависть тощо, які перешкоджають спасінню. “Майтрі-упанішада” (6:29) констатує: “Практикою йоги [людина] досягає вдоволеності, терплячості до дихотомії, заспокоєння”. І «подібно як той, хто мчить на колісниці, дивиться зверху на два колеса колісниці, так він дивиться зверху на день і ніч, на добрі і погані справи та на всю дихотомію. Так, вільний від “доброї” карми, вільний від поганої карми, він, знаючи Брагман, іде до Брагмана» (Каушітакі-упанішада 1.4).

⁶⁹ Словникові значення словосполучення *yoga-kṣema*: 1) володіння надбаним; 2) придбання та володіння; 3) благополуччя й добробут; 4) збереження надбаного; 5) майно, статки; 6) користь. У вірші 9.22 Кришна обіцяє, що сам потурбується про тих, хто належним чином поклоняється йому.

⁷⁰ “Одні люди – [ті, які] дуже невеликого розуму (svalpa-buddhitara) – вихваляють [обрядову] дію, поклоняються, насолоджуючись путами тіла. Але хто досяг вищого розуміння й дотримується чистоти дгарми, ті [обрядову] дію не вихваляють – як той, хто п’є воду з річки, [не хвалить] воду, що зібралася в ямці” (Магабгарата 12.233.9–10).

Згідно з уявленнями ортодоксальних шкіл індуїзму, Веди передували сотворінню світу; вони були не створені, а лише почуті давніми поетами. Але для того, хто припав до Джерела, з якого походять Веди, вони втрачають значення вищого критерію (про який сказано у вірші 16.24). “Від незнання [того] єдиного, що треба пізнати, з’явилося багато Вед. [Але], раджо, дехто перебуває в знанні єдиної Істини” (Магабгарата 5.43.25).

“Мудрий, вивчивши за книгами сутність знання й розпізнання, полишає повністю книги так, як той, кому потрібне зерно, – солому” (Брагмабінду-упанішада 18). “Не заснована на традиції (anaitiḥya), не записана (anāgama) Таїна усіх Вед – осягнення Атмана (ātmapratyaḥya), [яке є] єдиним [справжнім] Писанням (śāstra). Ось, синку, настанова” (Магабгарата 12.238.13).

⁷¹ У вірші 5.12 сказано, що той, хто діє заради плоду діяльності, зв’язується кармою. Водночас вірш застерігає від прийняття неробства за “недіяння” (akarman), про яке йдеться у вірші 4.16. “Зазвичай плід скоєного на землі буває видимим, однак бездіяльності погану карму та її великий плід [теж] видно буває” (Магабгарата 10.2.13). У вірші (3.8) Кришна каже: “Виконуй приписані дії, бо діяльність краща за бездіяльність і навіть функціонування твого тіла неможливе без дій”.

⁷² Слова “відкинувши прив’язаності” зустрічаються також у віршах 5.10, 5.11, 18.6, 18.9.

⁷³ “Хай не жадає зосереджений (samāhita) чужого, хай не бажає отримати те, чого немає, а також не радіє здобутому багатству, статкам і не сумує за втраченим” (Магабгарата 12.275.14).

⁷⁴ У цьому вірші Гіта вперше дає визначення йоги (далі про йогу буде сказано в 2.50, 6.1–4, 6.23, 6.32, 6.47, 12.6, 12.14). Для порівняння наведемо ще дві знамениті цитати: “Тверде володіння чуттями – це вважають йогою” (Катха-упанішада 2.3.11). “Йога – приборкання вихорів розуму” (Йога-сутри 1.2).

⁷⁵ Buddhi-yoga – “йога мудрості” або “зосередження інтелекту”. Про необхідність знайти притулок у буддгі-йозі сказано й у вірші 18.57. У вірші 10.10 Кришна каже: “Ім, завжди зосередженим, які поклоняються Мені з любов’ю, Я даю буддгі-йогу, за допомогою якої вони приходять до Мене”.

⁷⁶ Buddhi – мудрість, роздуми, а також “інтелект” – один із трьох компонентів *антаккарани* (antahkaraṇa “внутрішній інструментарій”), над яким стоїть *агамкара* (ego), а нижче нього розташований *манас* (“розум”).

⁷⁷ Багато індійських коментаторів вважають, що тут ідеться лише про матеріалістичну діяльність, зокрема про ведійські обряди. «Той, хто, сповнившись рішучості, постує, відкинувши приписи Вед, каже: “[Те] благочестя – не благочестя; жалюгідні (kṛpāṇa) ті, хто прагне плодів (phalāhetu) [діяльності]» (Магабгарата 12.257.7). Про види діяльності сказано у віршах 4.16–23.

⁷⁸ «Завдяки спокою розуму він знищує “добру” й погану карму; заспокоївшись, перебуваючи в Атмані, він здобуває вічне блаженство» (Майтрі-упанішада 6.20). «Після досягнення цього [буде] неотримання майбутніх гріхів і усунення минулих, оскільки так каже Писання. Подібним же чином – неотримання іншого (тобто “доброї” карми); але при смерті – [спасіння]» (Веданта-сутри 4.1.13–14).

⁷⁹ *Майстерність у діяльності* полягає в умінні діяти так, щоб вчинки не породжували “доброї” чи поганой карми, яка утримує душу в стані поневолення матерією. Як сказано в “Йога-сутрах” (4.7), “в йога карма не біла, не чорна”, тобто його дії не породжують карми.

⁸⁰ *Пут народження* – “Як родить поле, розм’якшене рясним поливом, так карма веде людей до нового народження” (Магабгарата 12.308.32).

⁸¹ *Відмовившись від плоду... досягають безкорботності* – у вірші 5.12 сказано: “Відмовившись від плоду діяльності, зосереджений здобуває непорушний спокій”.

⁸² *Почуте* (śruti) – інша назва Вед.

⁸³ Дієприкметник *vīratīranna* можна перекласти також як “протиставлений”, тобто переклад може мати такий вигляд: “...інтелект, протиставлений Писанням”.

⁸⁴ Щодо мови відповідь дано у вірші 10.9 (“просвіщають одне одного й завжди розмовляють про Мене”), вірші 2.61 і 6.14 (“нехай перебуває в зосередженні на Мені як на Вищій

Сутності”) говорять про мету, з якою знавець може сідати (таке головне значення дієслівного кореня *ās*, форма оптативу якого тут перекладена як “поводитися”) до медитації, а з 2.64 і 2.71 зрозумілий мотив мандрівництва. “Двічінароджений (тобто представник однієї з трьох вищих каст, переважно брагман), який бажає спасіння... нехай мандрує, байдужий до накопичених предметів бажання. Заради досягнення успіху слід ходити одному, без супутників; зрозумівши, що успіх залежить лише від нього, він досягає [успіху], і той його не полишає... Знаходячи задоволення в усьому, що стосується Атмана, будучи байдужим [до мирського], не бажаючи плотських усолод, прагнучи досягнення вічного блаженства, нехай ходить у цьому світі, супроводжуваний Атманом” (Закони Ману 6.37–42, 49).

Що, які, навіщо – усе це значення санскритського *kim*, яке повторюється тричі.

⁸⁵ Слово *ātman* може виконувати функції зворотного займенника, і саме так воно перекладене тут, коли йдеться про вдоволення. Але перший раз воно залишено без перекладу, оскільки має ще значення “дух” (а також “тіло”, “розум”, “інтелект”).

⁸⁶ “Ким пізнане невмируще й тлінне, у того страху немає. Але є страх у тих, хто цього не знає” (Магабгарата 12.296.46).

⁸⁷ Про тих, хто звільнився від бажань, страху й гніву, Кришна каже також у вірші 4.10: “Багато очищених знанням і аскезою, вільних від пристрастей, страху й гніву, просякнених Мною, знайшовши опору в Мені, увійшли в Моє буття”.

⁸⁸ Про “добре й погане” йдеться також у віршах 9.28 (“Так, зосередивши розум йогою зречення [світу], звільнишся від добрих і поганих плодів [діяльності]; вільний від пут карми, прийдеш до Мене”) і 12.17: «Хто не радіє й не ненавидить, не сумує й не бажає, хто відсторонився від “доброго” і “поганого” і кому притаманне бгакті, той дорогий Мені».

⁸⁹ Вираз “мудрість того/його утвердилася” повторюється у віршах 58, 61 та 68.

⁹⁰ “Коли [людина], наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла, цілком відводить [від себе] бажання, тоді світло Атмана вона сама в собі виявляє (*prasīdati*)... Як черепаха, випустивши [члени тіла], [знову] [іх] вбирає, так інтелект, сукупність чуттів випустивши, [іх знову] вбирає... Як черепаха знову вбирає випущені члени, так чуття втягуються розумом жебрущого ченця (*bhikṣu*)” (Магабгарата 12.168.40, 239.17, 313.39). “Хто знає [істину], той цілком відсторонює [від себе] бажання – наче черепаха, [котра втягує] члени... Відвівши цілком чуття [від об’єктів], наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла, при зупиненій [діяльності] чуттів, розуму, інтелекту споглядає без чуттів” (Магабгарата 14.42.45a, 46.42).

⁹¹ Санскритський фрагмент тексту, перекладений як “цілком відводить чуття від об’єктів органів чуття – мудрість його утвердилася” повністю повторюється у вірші 68.

⁹² У “Йога-сутрах” термін *draṣṭar* (“той, хто бачить”) є синонімом поняття *ātman* (“справжнє Я”). У “Санкх’я-каріці” (19) “споглядальність” (*draṣṭva*) названа як одна з характеристик пуруші.

⁹³ Цей вірш повторюється у дванадцятій книзі “Магабгарати” (12.197.16): *viśayā vini-vartante nirāhārasya dehinaḥ | rasavarjāṃ raso ’py asya paraṃ dṛṣṭvā nivartate ||*

⁹⁴ “Непокірні чуття розтерзати [людину] здатні, як дорогою розносять поганого візника непокірні коні” (Магабгарата 5.127.26).

⁹⁵ Варіант перекладу: “Нехай зосереджений сяде, [щоб медитувати] на Мене як на Всевишнього”. Ця фраза (*yukta āsīta mat-paraḥ*) використана також у вірші 6.14. Адепти бгакті перекладають дієприкметник *yukta* (“зосереджений, зібраний”) словосполученням “возз’єднаний [з Богом]”. Деякі перекладачі пишуть “йоґ”, однак, хоча ці слова однокореневі (\sqrt{yuj}), між ними є відмінність: *йоґ* – той, хто займається йогою, а *юкта* – той, хто перебуває в стані йоґи.

⁹⁶ Складне слово *mat-para* (“хто має вищою метою Мене”) зустрічається ще у віршах 9.34, 12.6 і 18.57, а *mat-parama* (“хто має найвищою метою Мене”) – у 11.55 і 12.20.

⁹⁷ “У стійкої людини, яка утвердилася в Атмані й владна над розумом, інтелект завдяки стриманості вільний від сумнівів, а завдяки тому, що розум стримуваний інтелектом, об’єкти [не контактують з чуттями]” (12.208.17).

⁹⁸ “[Люди] хочуть повторення бажаних образів та запахів. Тоді жадання (*gāḡa*) з’являється, а за ним – відраза. Потім жадоба (*lobha*) з’являється, а за нею – омана” (Магабгарата 12.265.4c–5).

⁹⁹ *Smṛti* – це не тільки “пам’ять”, а назва комплексу шанованих текстів (*Смрті*), що не входить до складу *Шрті* (Святого Письма).

¹⁰⁰ Зустрічається видання, де замість viyuktais (букв. “від’язаними”) надруковано vimuktas (“звільненими”).

¹⁰¹ Варіант перекладу: “Хто проходить повз об’єкти... знаходить ласку (prasāda) [Божу]”. Пор.: “Хто чуттями, йому підвладними, живе (carati; або *проходить повз*) серед об’єктів чуття, залишаючись непохитним, спокійним, незмінним, зосередженим (samāhita)... той невдовзі, здобувши спасіння, найвище блаженство (śreyas) здобуває” (Магабгарата 12.316.15–16). “Цілком відкинувши власництво, хай інтелектом перемаже чуття. Так він досягне безжурного стану тут і свободи від страху в іншому світі” (Магабгарата 12.182.13). “Хто володіє собою, той засинає щасливо й щасливо прокидається, щасливо мандрує у світі, і розум його прозорішає (prasīdati)” (Магабгарата 12.213.5).

¹⁰² Словосполученням “здатність споглядати” перекладено термін bhāvanā. Інші значення: “віра”, “усвідомлення”, “уява”.

¹⁰³ “Невдале зосередження недобрим шляхом людей веде, як [вітер] [жене] в океан човен без керманіча” (Магабгарата 12.289.55). “Збаламутивши життя, [справи] відносять Вищу [Сутність], як в океані вітер жене човен” (Магабгарата 12.199.30). “Як людей, що пустилися берега, повноводна річка відносить, так [несе] світ тих, хто не має знання” (12.241.7). Але у вірші 6.34 Арджуна скаржиться: “Кришно, адже розум неспокійний, несамовитий, сильний та впертий; утримати його, я думаю, так само важко, як вітер”.

¹⁰⁴ Технологію “відвернення чуттів від їхніх об’єктів” прояснює такий приклад: “Бачить око, коли поєднане з розумом, а якщо розум відвернений, то око, дивлячись, не бачить” (Магабгарата 12.180.16). “Потяг до предметів Вічне в них приховує: через потяг розуму до [чогось] іншого [людина] Вищу [Сутність] не бачить” (Магабгарата 12.197.7). Тому “хай не сприймає звуку вухом, на відчуває дотику шкірою, не пізнає образу оком, не відчуває смаку язиком, а також усі запахи хай відсторонить медитацією знавець йоги” (Магабгарата 12.188.6–7). А той, хто “відвернув смак від смачного, нюх – від запахів, слух – від звуків, від дотиків – шкіру, від різних форм – очі, Вищу [Сутність] бачить” (Магабгарата 12.195.5).

¹⁰⁵ Зазвичай цей вірш тлумачать метафорично (інтереси духовного Я діаметрально протилежні запитам ілюзорного ego), але можливе й буквально розуміння, оскільки низка текстів приписують нічні медитації, наприклад: “З Ним (Брагманом) раною й пізною ніччю (тобто ввечері й рано-вранці) постійно возз’єднується [йогою] мудрий (budha)” (Магабгарата 12.180.28a).

¹⁰⁶ “І як ніхто не торкнеться пристрасної жінки, якщо [вона] увійшла в порожній будинок, так і [той], хто не торкається [тих відчуттів], що увійшли [в нього], – відлюдник, йог, який здійснює в собі офіру Атману” (Майтрі-упанішада 6.10).

¹⁰⁷ Порівняння з річками, що входять в океан, стало штампом ще у ведійські часи, наприклад: “Як річки в море, так у Неосяжного входять пісні-славні” (Ригведа 6.36.3).

¹⁰⁸ Віршовий розмір тріштубг. Перша половина вірша повторюється в “Мокшадгармі” (Магабгарата 12.243.9).

¹⁰⁹ У чотирнадцятій книзі “Магабгарати” є розповідь про те, як бог Дгарма, бажаючи перевірити рівень духовного розвитку раджі Джанаки, відомого своєю праведністю, прийшов до нього в подібі брагмана, на якому була провина. У відповідь на наказ раджі “Ти не маєш жити у моїх володіннях!” брахман попросив уточнити, де пролягають кордони цих володінь. Після паузи Джанака сказав: «Усю землю охопивши думкою, я не зміг знайти того, чим [справді] володію, – хоча є в мене спадкове царство, що від батька й діда. Не знайшовши на всій землі, я звернув погляд на [столицю] Мітхілу, але й там не знайшов. Тоді подумав про [своїх] нащадків, та й серед них нікого не знайшов. Знітився я тоді, але це минулося, коли подумав: якщо немає “моїх володінь”, то тоді вся земля – мої володіння. І якщо навіть [моє] “я” не моє, то моя вся земля. [І так само твоя.] Живи тут скільки хочеш, користуйся чим бажаєш» (Магабгарата 14.32.8–11).

¹¹⁰ У вірші 7.4 Кришна каже: “Земля, вода, вогонь, повітря, ефір, розум, інтелект та ego – це Моя матеріальна природа, розділена на вісім частин”. Для живої істоти, духовної за своєю істинною природою, ego (ahamkāra) – хибне ототожнення себе з матеріальними проявами. У “Йога-сутрах” (2.6) сказано, що “ego – це [коли] здатність [чистого] бачення та знаряддя бачення начебто єдині”.

¹¹¹ Вважається, що якість свідомості в момент полишення душею тіла визначає майбутнє існування. Людині, котра відчуває близькість смерті, “Мокшадгарма” радить: “Нехай день і

ніч єднає [свій] атман з Вищим Атманом, очікуючи того часу, коли настане остання година” (Магабгарата 12.305.17с–18а).

¹¹² Складне слово *brahma-nirvāṇa* використано також у віршах 24–26 п’ятої глави. Індуси зазвичай перекладають *brahma-nirvāṇa* як “блаженство Брагмана”. Властиве індуїзму значення терміна *нірвана* не збігається зі значення, прийнятим у буддизмі, де це поняття має суто негативний відтінок. “Від нірвани нірвана. Нехай ні про що не думає; цим він досягає Брагмана, щастя Брагмана” (Магабгарата 12.182.16с–16е). “Веданта-сутри” (1.1.12) твердять, що Брагман “складається з блаженства” (*ānandamāya*).

ЛІТЕРАТУРА

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Бхагавадгита. Коментарий Свами Рамсукхдаса / Пер. с англійського Д. Бурбы. Москва, 2015.

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // *Східний світ*, 2018, № 2.

Завгородній Ю. Ю. **Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.)**. Київ, 2013.

Завгородній Ю. Ю. Поняттєво-термінологічний ряд Бхагавадгіти: історико-філософський аналіз (I-й та II-й розділи) // **Індія: давнина і сучасність: збірник наукових праць**. Вип. II. Київ, 2017.

Йогананда Парамханса. **Бхагавадгита: Беседи Бога с Арджуной. Царственная Наука Богопознания. Вечный диалог между душой и Духом** / Пер. с англійського Д. Бурбы. Москва, 2008.

Рам Дасс. **Пути к Богу: Жизнь по Бхагавадгите** / Пер. А. Осипова, ред.-консультант Д. Бурба. Москва, 2005.

Риттер П. Шьянкара // **Энциклопедический словарь Гранат**. Т. 50. Москва, 1932.

Brahmabindu Upanishad. (Санскритський текст).

Bhagavad-Gita-Bhashya // **Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya**. Vol. 11. Srīrangam, 1910.

Kaṭīya. **Arthaśāstra** / Translated by R. Śāmāśāstrī. Bangalore, 1915.

Rig Veda. URL: <http://www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm> (дата звернення: 2.08.2018). (Санскритський текст).

Sāṅkhya-kārikā Śrī Īśvarakṛṣṇena virācitā. Śrī Gauḍapāda Svāmi kṛta Bhāṣya. Kolkata, 1826. (Санскритський текст).

Taittirīya-upanishad / Translated by Swami Sharyananda. Madras, 1921.

The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad (with the Commentary of Śāṅkarācārya) / Translated by Swāmi Mayavati. Almora, 1950.

The Katha Upanishad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Kauṣītāki Upaniṣad // **The Upanisads**. Part I / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1879.

The Laws of Manu / Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler. Oxford, 1886.

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Maitrāyaṇīya Upaniṣad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Muṇḍaka Upaniṣad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Paingala Upaniṣad. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/paingala.pdf (дата звернення: 2.08.2018). (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

The Śiva Samhitā. The Sanskrit text with English translation & Notes by Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu. Allahabad, 1914.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya. Part I / Translated by George Thibout. Oxford, 1890.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya. Part II / Translated by George Thibout. Oxford, 1896.

The Yoga-darśana. Sutras of Patañjali with Bhāṣya of Vyāsa / Translated into English by Gangānātha Jhā. Bombay, 1907.

Vaky avritti of Adi Shanara / Translated by Swami Chinmayananda. Mumbai, 1985.

Vakyavritti // **Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya.** Vol. 15. Srīrangam, 1910. (Санскритський текст).

Winternitz Maurice. **History of Indian Literature.** Vol. I. Calcutta, 1927.

REFERENCES

Bhagavadgita (2009), translated by Burba D., RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).

Bhagavadgita with the Commentary of Svami Pamsukhdas (2015), translated by Burba D., Deych, Moscow. (In Russian).

Burba D. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 2. (In Ukrainian).

Zavorodniy Y. Y. (2013), *Retseptsiya indiy’s koiy filosofiyi v Ukrayini. Liniya Ved (1840–1930)*, Institute of Philosophy, Kyiv. (In Ukrainian).

Zavorodniy Y. Y. (2017), “Ponyattyevy-terminolohichnyy ryad Bhagavadgity: istoryko-filosofo’s’kyy analiz (I–II rozdil’nyy)”, *Indiya: davnyna i suchasnist’*, Vol. II, Institute of World History, Kyiv. (In Ukrainian).

Yogananda Paramahansa (2008), *Bhagavadgita: Besedy Boga s Ardzhunoy. Tsarstvennaya Nauka Bogopoznaniya. Vechnyy dialoh mezhdu dushoy i Dukhom*, translated by Burba D., Moscow. (In Russian).

Ram Dass (2005), *Puti k Bogu: Zhizn’ po Bhagavadgite*, translated by Osipov A., Burba D. (consultant editor), Sofiya, Moscow. (In Russian).

Ritter P. S. (1932), “Śaṅkara”, *Encyclopaedic Dictionary Granat*, Vol. 50, Russian bibliographic institute Granat, Moscow, column 542. (In Russian).

Brahmabindu Upanishad. (In Sanskrit).

“Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*, Vol. 11, Sri Vani Vilas Press, Srīrangam.

Kauṭilya (1915), *Arthasāstra*, translated by Śāmāśāstrī R., Government Press, Bangalore.

Rig Veda, available at: <http://www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm> (accessed August 2, 2018). (In Sanskrit).

Sāṃkhya-kārikā Śrī Īśvaraḥṣṇena virācitā, Śrī Gauḍapāda Svāmi kṛta Bhāṣya (1826), Vācaspatya Yantra, Kolkata. (In Sanskrit).

Taittiriya-upanishad (1921), translated by Swami Sharyananda, The Ramakrishna Math, Madras.

The Brhadāranyaka Upanishad with the Commentary of Śaṅkarācārya (1950), translated by Swāmi Mayavati, Mādhavānanda Advaita Ashrama, Almora, Himalayas.

“The Katha Upanishad” (1884), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 1–26.

“The Kauṣītāki Upanishad” (1879), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part I, The Clarendon Press, Oxford, pp. 271–310.

The Laws of Manu (1886), translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler, The Clarendon Press, Oxford.

The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII, *The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India* (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

“The Maitrāyaṇīya Upanishad” (1884), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 287–346.

“The Muṇḍaka Upanishad” (1884), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 27–44.

The Paiṅgala Upanishad, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/paingala.pdf (accessed August 2, 2018). (In Sanskrit).

The Sāṅkhya-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen (1931), Guru-Mandal-Ashrama, Haridwar. (In Sanskrit).

The Śiva Samhitā, The Sanskrit text with English translation & Notes by Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu (1914), The Pāṇiṇi Office, Bhuvaneśwari Āśrama, Allahabad.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya, Part I (1890), translated by George Thibout, The Calderon Press, Oxford.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya, Part II (1896), translated by George Thibout, The Calderon Press, Oxford.

The Yoga-darśana: Sutras of Patañjali with Bhāṣya of Vyāsa (1907), translated by Gangānātha Jhā, Rajaram Tukaram Tatyā, Bombay.

Vaky avritti of Adi Shankara (1985), translated by Swami Chinmayananda, Central Chinmaya Mission Trust, Mumbai.

“Vakyavritti” (1910), *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*, Vol. 15, Srīrangam, Sri Vani Vilas Press, pp. 23–32. (In Sanskrit).

Winternitz Maurice (1927), *History of Indian Literature*, Vol. I, University of Calcutta, Calcutta.

БГАГАВАДГІТА. Глава 2 /

Переклад із санскриту та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад другої глави найвідомішої священної книги індусів – “Бгагавадгіти”, яку нерідко називають “Євангелією індуїзму”. “Бгагавадгіта” є частиною грандіозного індійського епосу “Магабгарата”, який за обсягом утричі більший за Біблію. Однак сама “Бгагавадгіта” – це відносно невелика релігійно-філософська поема, що складається із 700 віршів, якими заповнені глави 23–40 критичного видання шостої книги “Магабгарати” (в інших виданнях – глави 25–42). У сучасному вигляді “Бгагавадгіта” сформувалася, ймовірно, у I–II ст.

Друга глава має назву “Санкх’я-йога”. Це одна з найбільших глав “Бгагавадгіти”; вона містить 72 вірші, поступаючись лише останній, вісімнадцятій главі, що складається із 78 віршів. Хоча слово *sāṅkhya* є назвою однієї із шести систем індійської філософії, тут цей термін слід сприймати в широкому сенсі – “теоретизування”.

Глава постулює таке засадниче положення індуїзму, як вічність душі, котра не має початку й кінця. Смерть проголошується лише зміною зношеного матеріально тіла, яке для душі подібне до одяжину. Стверджується, що матерія взагалі не має справжнього існування, а дух ніколи не перестане бути. Поглиблено розвивається тема безкорисливої діяльності. Наводяться два визначення йоги: “Урівноваженість називається йогою” і “Йога – майстерність у діяльності”.

Розглянуті в главі поняття та реалії пояснюються перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законів Ману”, упанішад, “Артхашястри”, “Санк’я-каріки” та інших класичних текстів індуїзму.

Ключові слова: Бгагавадгіта, Магабгарата, Індія, санскрит, переклад, індуїзм, релігія

БХАГАВАДГІТА. Глава 2 /

Перевод с санскрита и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод второй главы самой известной из священных книг индусов – “Бхагавадгиты”, которую нередко называют “Библией (или Евангелием) индуизма”. “Бхагавадгита” является частью грандиозного индийского эпоса “Махабхарата”, который по объему в три раза больше Библии. Однако сама “Бхагавадгита” – это относительно небольшая религиозно-философская поэма, состоящая из 700 стихов, которыми заполнены главы 23–40 критического издания шестой книги “Махабхараты” (в других изданиях – главы 25–42). В современном виде “Бхагавадгита” сформировалась, вероятно, к I–II вв.

Вторая глава называется “Санкхья-йога”. Это одна из самых больших глав “Бхагавадгиты”; она содержит 72 стиха, уступая лишь последнему, восемнадцатой главе, которая состоит из 78 стихов. Хотя слово *sāṅkhya* является названием одной из шести систем индийской философии, здесь этот термин, очевидно, следует воспринимать в широком смысле – “теоретизирование”.

Глава постулирует такое основополагающее положение индуизма, как вечность души, которая не имеет начала и конца. Смерть провозглашается всего лишь сменой изношенного материально тела, которое для души подобно одежде. Утверждается, что материя вообще не имеет подлинного существования, а дух никогда не перестанет быть. Развивается тема бескорыстной деятельности. Приводятся два определения йоги: “Уравновешенность называется йогой” и “Йога – искусство в действиях”.

Рассмотренные в главе понятия и реалии объясняются переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законов Ману”, упанишад, “Артхашастры”, “Санкья-карики” и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Махабхарата, Индия, санскрит, перевод, индуизм, религия

Переклад надійшов до редакції 02.08.2018